

Az ősmagyar sz-ező és s (>cs)-ző nyelvjárások kérdéséhez

1. Amióta HORGER a *Disznó-szógy* c. cikkében (MNy. IV, 466) rámutatott arra, hogy a Kassai-féle Szókönyvben (IV. 314; V. 17) — előfordulási hely nélkül — megadott *szógy* 'sündisznó' szó *disznó-szógy* alakban megtalálható a Székelyföldön (Udvarhely m.-ben), mint a *sün* szó alakváltozata, a nyelvtörténészek figyelme egyre gyakrabban és egyre erősebben ráirányult a rejtélyes *sz~s*, illetve *s~sz* kezdetű alakpárokra.

Már HORGERNél is találunk jó néhány olyan szót, amely mind a régiségben, mind pedig a tájnyelvben mindkét alakváltozatban megtalálható (i. h.). De az ő összeállításában még rendszertelenül össze vannak keverve finnugor eredetű szavak (pl. *sün~szöl*, *szógy*; *szemölcs~sümölcs*; *szövény~sövény*), jövevényelemek (pl. ném. *Sebastian~Sebestyén*; *Semling~semling*) és belső keletkezésű szavak, főleg expresszív árnyalatúak (pl. *szonnyad* 'lekonyul, lankad, fonnyad' ~ *le-sunyik*; *szufla* 'lélegzet' ~ *sufla*; — i. m. 467). Nem beszél az alakváltozatok keletkezésének idejéről, nyelvföldrajzi elterjedtségéről. Még arról sem kapunk egyértelmű választ tőle, vajon az *sz-es* vagy *s-es* alakváltozatot tartja-e ősbibnek; csupán az *sz>s* változású adatok nagyobb számából következtetve állapítja meg: „azért azt hiszem, hogy ebben az esetben is a *sül* és a *szöl*, *szül* alakok közül az *sz-kezdetűt* kell eredetibbnek tartanunk” (i. h.).

Először GOMBOCZ mutatott rá arra — éppen a Horger cikkében közölt finnugor eredetű szavak (*sün~szöl*, *sző~sövény*, *szem~sümölcs* stb.)¹ összehasonlító nyelvészeti, nyelvtörténeti és nyelvjárási elemzése alapján —, hogy a kétféle változat keletkezése nem újabb nyelvjárási fejlemény, hanem „...láthatólag régiebb időkbe nyúlik vissza”. És feltehetően „fgr. szókezdő *š-nek (ill. *š-nek) kettős magyar megfelelése” és „...ómagyar nyelvjárási eltérésekkel hozható kapcsolatba, ill. magyarázható” (MNy. XX, 62). Ugyancsak GOMBOCZ mutat rá először arra is, hogy néhány esetben a finnugor *š-szel kezdődő szavak magyar megfelelői között *s*-, ill. *s-ből>cs*- fejlődést mutató

¹ Adatai közül csupán a biztos finnugor etimológiájuakat soroltam fel.

szavakat is találunk. (Példái közül a *sor, süly, csomó, csűn* szavakat ma másképpen magyarazzák — finnugor affrikáta szókezdettel.) MELICH (MNY. XXI, 52) még néhány szóbeljei — helyesebben toldalékokban előforduló — *sz~s* váltakozásra is hoz adatokat (*jószág~jóság; ország~uraság; csendesz, kopasz, száraz, de tilos, avas, teljes* <*teles). Mindkét kutató a jelenséget „őmagyar” nyelvjárási különbséggel magyarazza; MELICH (i. h.) az „ősmagyart” is felveti. Ahogy azonban LAZICZIUS (A magyar nyelvjárások 21) helyesen állapítja meg, GOMBOCZ „őmagyar” megjelölése nem pontos időre vonatkozik, hiszen honfoglalás előtt török jövevényszavainkra is hivatkozik, amelyekben szintén tükröződik az óbolgár szókezdő *š- kettős magyar megfelelője (pl *szél* <óbolg. *šāl; *szőlő* <óbolg. *šidlāy, de *sarló* <csuv. šurla és *süveg* [?]).²

LAZICZIUS igen helyesen utal a nyelvjárási elkülönülés datálásával kapcsolatos igen fontos mozzanatra, s ez az, ha a bolgár-török jövevényszavakban jelentkező *sz-* és *s-* szókezdet között valóban nyelvjárási különbség lappangana, és az említett jövevényszavak vallomása meggyőző volna, akkor annyit megállapíthatnánk, hogy „ez a különbség az ősmagyarban még nyelvjárási lehetett” (i. m. 21). Ez tehát azt jelentené, hogy az *sz~s* (~*cs*)-ző nyelvjárások elkülönülése a magyar nyelv életének még korábbi szakaszában, az ugor korban vagy legalábbis az előmagyarban mehetett végbe. LAZICZIUS (i. h.) azonban a *sarló* szó bizonyító erejét kétségbe vonja, mert „ez talán *č-re” — és nem *š-re — „megy vissza” —, és „elszigetelten áll a törökségben.”³ „Ősmagyar”-kori nyelvjárási eltérésnek magyarazza BÁRCZI (Régi magyar nyelvjárások 6) és BENKŐ (Magyar nyelvjárástörténet 68) a kérdéses alakpárokat. Ezeket idők folyamán számos új szópárral vagy képzőpárral egészítették ki nyelvészeink. BENEDEK ANDRÁS (MNY. XXXII, 120—1) a *szemer* (*szemerkél*) szót kapcsolja a *sömör* szóhoz. A *szemer* köznyelvi alakja *szömör* — valószínűleg ’szepelő’ — értelemben 1591-ből van adatolva. Személy- és helynévként már a XII. századtól kezdve vannak rá adataink (*Zemer, Scemer, Zemera, Zemere* stb.). BENEDEK A. szerint feltehetően a mai *Szemere* családnév előzményét is e szóban kell keresni, és egyike a PAIS-féle „kezdetleges neveknek” (MNY. XVIII, 28). MÉSZÖLY (MNY. XXXII, 170) is gazdagítja GOMBOCZ nyelvtörténeti példatárát. Ő az ÓMS.: *sírolmol sepedyk* frazeológiai egység *sepedik* szavát egyezteti a *szepeg* ’hangosan siránkozik’ jelentésű hangfestő igével, amely a középkori magyar vallásos irodalomban a fiát sirató anya hangos siránkozásának, „planctus”-ának éppenolyan kedvelt kifejezése, mint a ’zokogás’ régi szava a *soklás*⁴ [egyeztethető a *csuklik* igével!]. Való igaz, hogy — miképpen erre BÁRCZI is utal (RNyj. 30, 12. jegyz.) — a hangfestő szavaknak általában nem

² A *süveg* szó bizonyító erejét én kérdőjeleztem meg (K. M.).

³ A *sarló* szóval kapcsolatban gondolhatunk permi (votják) közvetítésre is (a permi *š*-t jésített *š*-nek fogta fel LAKÓ: NytudÉrt. 8. sz. 22).

⁴ „Mynemev aytatossaggal, mynemev syralkmakkal és menyé nagy zepevgesekkel, *soklasokkal* mondak még keserevdevt fraterék az recommendacyot” (Szent Domokos élete 145).

szoktak nyelvtörténeti bizonyító erőt tulajdonítani, így az említett alakpárok-
nak sem, én azonban mindkét hangfestő eredetű szópár korai jelentkezésében
(*szepeg* ~ *seped*; *zokog* ~ *soklás* stb.) az említett alakváltozatok keletkezésének
egyik okát látom (l. alább). Nemcsak nyelvtörténeti adalékokkal, hanem
tájszavakkal is kiegészíthetők az *sz* ~ *s*- kezdetű alakpárok. HORGER
(MNY. XXII, 208) például a Székelyföldön ismert *sarval* 1. 'gyalul (káposztát)';
2. 'rézsútosan összeereszt (két deszkaszélt)' szót rendezi alakpárba a Három-
szék megyéből feljegyzett *szalu*, *szalul*, *szalval* szavakkal. (Vö. *szalu* 1. 'vályúzó,
hornyoló, horgas fejsze, vájó balta', 2. 'ácsok simító szerszáma'.) A Székely-
földön ugyanis a köznyelvi *gyalu* és *gyalul* szót még mindig a régies *szalu* ~
szalval (~ *sarval*) szóval helyettesítik, és mind a deszkaszélek összeeresztését,
mind a káposzta aprítását *szalvalás*-nak és *sarvalás*-nak mondják. PAIS tollából
komoly tanulmánykötet jelent meg a finnugor eredetű *szer* ~ *sor* alakpárról és
származékairól — bőséges nyelvtörténeti és nyelvjárási példatárral — (Nytud-
Ért. 30. sz.).

Nemcsak az *sz* ~ *s* (~ *cs*) kezdetű, és ősi nyelvjárási különbségekre utaló
szavak foglalkoztatták kutatóinkat, hanem a toldalékokban [képzőkben]
jelentkező kettősség, illetve hármasság (~ *sz* ~ *s*; -*sz* ~ *s* ~ *cs*) is.

Az *élemész* 'eleven, életrevaló' ~ *élemés* 'victus' szavak összetartozásáról
GOMBOCZ ír (MNY. XXI, 129). A Géza személynév *Geiza*, 1188. *Geisce* adatai-
nak Gyéjsza olvasatáról PAIS értekezik (MNY. XXX, 109).⁵ Ugyanitt az Anony-
mus krónikájának 17. fejezetében található *Szerencs* helység nevét, *zerensze-t*
Szērēnszé-nek magyarázza, nem pedig mint KNEZSA (MNY. XXV, 33) *Szerencs*-
nek, és a *-sze* képzőt a *-sa/ -se* kicsinyítő képző alakváltozatának tartja. Leg-
utóbb én szenteltem nagyobb tanulmányt a magyar nyelv affrikáta-elemű
képzőinek (NyK. LXVII, 312—9; németül: CSIFU. 284—9), arra az eredmé-
nyre jutva, hogy a magyar és obi-ugor nyelvek *-cs* elemű képzői — bizonyos fonet-
ikai feltételektől függően — másodlagos affrikáció útján keletkeztek, rend-
szerint hangutánzó, hangfestő szavakban jelentkezve először (vagy idegen
eredetű személynévben). Megszilárdulásukra és elterjedésükre feltétlenül
hathattak az ugor nyelvekbe bekerült idegen (török, tatár, orosz) jövevény-
szavak (NyK. LXVII, 316).

Meg kell azonban mondanom azt is, hogy a szó belsejében, illetve tolda-
lékokban jelentkező *-sz* ~ *-s* (~ *-cs*)-s alakváltozatok nyelvtörténeti hitelét
több körülmény erősen csökkenti: 1. Éppen az említett fonémák jelölésében
mutatkozó rendkívüli tarkaság miatt⁶ — mint ahogy ezt már fentebb láthattuk
—, nem egységes a kutatók álláspontja egy-egy adat olvasatát illetően; 2. a

⁵ Ugyanezen névnek *-sa* képzős (*Geusa*, *Geisa*, *Geisse*) és *-csa* képzős változatairól (*Gevca*,
Geica, *Geithsa* stb.) l. MELICH: MNY. X, 195.

⁶ A XII. sz.-ban például az *s* jelölhette az *sz*, az *s* és a *cs* hangot is, ugyanígy a *c* az *sz* és *cs*
fonémát. A XIII. sz.-tól kezdve még tarkább a kérdéses hangok jelölése (vö. KNEZSA, Helyesírásunk
története a könyvnyomtatás koráig 1952: 19—20, 39—44 = HírTört.).

szórványos hangváltozás következtében kialakult változatok nagymértékben függtek a fonetikai helyzettől, pszichikai tényezőktől (expresszivitásra törekvés), idegen hatásoktól (idegen eredetű származékok szóvégeitől, ill. képzőitől); 3. megszilárdulásukat és elterjedésüket nagymértékben elősegíthette és szabályozhatta az alapszó-besugárzás (irradiatio) és az analógia. Tehát nem minden *-sz* (~*-s*~*-cs*) elemű képzőnk tükrözi az említett ősi nyelvjárási eltérést.

2. Az említett képző-vizsgálatok azonban mégis igen hasznosak és gyümölcsözők voltak, mert útmutatást adtak számos olyan vitás finnugor nyelvészeti, nyelvtörténeti probléma megoldásának a „megközelítéséhez”, amelyek szorosan kapcsolódnak az ősmagyar kori *sz-ező* és *s*-(>*cs*-)ző nyelvjárások kérdéséhez. Ezek a következők: 1. Melyik hanggal kezdődött az ősbibnek tartható finnugor alapalak, amelyből vagy amely mellett egy időben vagy bizonyos időeltolódással kialakultak az említett nyelvjárási alakváltozatok, és hol, milyen nyelvjárásterületen, nyelvjárási szigeteken maradt fenn az említett ősmagyar kori nyelvjárási különbség, megőrizve mindkét (esetleg mind a három) alakváltozatot, vagy csupán ezek egyikét? 2. Hogyan, milyen belső nyelvi törvényszerűség vagy esetleg külső impulzusok hatására jelentkeztek az említett nyelvjárási alakváltozatok ugyanazon ősi szó tőalakjaiban, illetve származékaiban, és az ősmagyar vagy ómagyar kor melyik szakaszára tehető kialakulásuk, (illetve elterjedésük) a kérdéses nyelvjárásterületen? 3. Milyen tanulság vonható le a nyelvföldrajzi tényekből a nyelvtudomány és történettudomány (település és népiségtörténet) szempontjából?

1. A Gombocztól és másoktól említett finnugor eredetű szavak szókezdő hangja **s*- lehetett és nem **s*- vagy pedig **š*-, mert ez utóbbi két szibiláns a magyarban szó eleji és szó belseji helyzetben egyaránt eltűnt. Az **s*- szókezdetre mutatnak a kérdéses magyar szavak rokon nyelvi megfelelői is,⁷ valamint a legrégebbnek tartható nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti adatok.

szül, *szöl*, *szőgy*~*sün*(*disznó*) (vö. PAASONEN: *s* Laute 54; NyH.⁷ 143; KÁLMÁN B.: MNy. XXX, 103–4 PAIS ugyanitt (104) a *sün* szót a *sulyom* 'trapa natans; vízi dió, vízi gesztenye' szóval egyezteteti; FUV. 113). A régiségben *zöl*, *zewl*, *zwlet*, *szül* stb. (NySz. OklSz.) alakváltozatokban fordul elő. Az első *-s*-es adatra a XVI. sz.-ből találtam példát: 1522: *Mattheus Syl* (OklSz.); „Nemýkoron az *süldiznónak* beoreben *chynalt* vevzevuel very vala ev magát” (Margit L. 62). Az *sz*-es alak régiségére vall a székelységben (peremnyelvjárás) található *szőgy* alak is (l. fent).

sző~*sövény*~*cserény* (NyH.⁷ 147; TESz. 507–8 irodalommal). A *sző* igére számos adatunk van a régiségből (NySz. OklSz.). Azt, hogy a *sövény*

⁷ Az adatokat PAASONEN, Die finnisch-ungarischen *s*-Laute (MSFOu. XLI); SZINNYEI, NyH.⁷; a SzófSz. és a FUV. alapján ellenőriztem. Az *s*>*cs*-s alakváltozatok feltérképezésében már bizonyos mértékben a TESz.-re és a MSzFgrE.-re is támaszkodhattam.

szónak a régiségből datálható: *zewyn* (NySz.) 1252: ad fluuium *Swen* [„a. m. sövény?”] — kérdezi az OklSz. —; 1265: *Sven*; 1283: *Swynwar*; 1398/1430: *Sewenhaza*; 1430: *Suenhaz* (OklSz.) — adatai közül az *s* kezdetűek *Szüény*-nek (*Szévény*-nek) vagy *Süény*-nek (*Sévény*-nek) olvasandók-e, nem tudom.⁸ A Baranya megyei Ormánságban van *süény*, Kalocsán *süvé*, Udvarhely megyében *sövény* ’szekérkas’ jelentésben; Háromszék m.-ben ugyancsak *s*-es alak *sövé* ’fűzfavesszőből font szilva-aszaló’ értelemben (MTsz.).

A *cserény* szót a legújabb kutatások szintén a *sző* családjához tartozó **ser* ~ **sir* ~ **sür* ige *-ny* képzős származékának tartják (TESz). Ezt igazolják a szó nyelvjárási *s*- kezdetű alakváltozatai: *csörény* ~ *sörény* Baranya m. Csuzá; *sirin* Zenta ’vessző- v. nádfonadékból készült alkotmány’; *cserény*, *csörény*, *sörény* ’a konyhaajtón kívül levő félajtó, rácsajtó, vesszőajtó’ Göcsej, Baranya m. Kis-Kún-Halas, Kecskemét (MTsz.); *sering* ’szán-alakú fonott aszaló-eszköz’ Szilágy m. Nagyfalú (MTsz. 2 : 374); *sörény* (a legtöbb régiséget megőrző haraszi, szlavóniai nyelvjárásszigetről BÓNA JÚLIA által feljegyzett adat; Népr. és Nytud. 3—4 : 136), jelentése: ’félajtó, amit rendszerint vesszőből fontak’. *Cserén*, *csörény*, *cserény*, *csirény*, *csöriny*, de *sörény* adatokat közöl a TESz. is a Nyelvatlasz alapján — helymegjelölés nélkül — (508).

A *cserény* szóra legrégebbi adatunk a TESz-ben kérdőjellel közölt „Intrat in quoddam Stagnum *Cherenthow* [a. m. *cserény*?] vocatum” (OklSz.); majd a BesztSzj. 1395-ből datált *cheren* és kis *cheren* alakjai. Az *s*- és *cs*- kezdetű tájnyelvi adatok, amelyek Göcsej vidékére, Baranya, Bács-Kiskun megyére, Erdélyre és Szlavóniára utalnak, valamennyien valamilyen ’vessző, vagy nádfonadékból készült alkotmányt’ jelentenek (vö. a *cserény* szó 1. jelentését: ’vesszőfonadék, illetőleg valamilyen vesszőfonadékból készült tárgy’; TESz. 508). A kérdéses, a régiségből és a népnyelvből egyaránt adatolt szópár alapigéje a *sërit*, *serít*, *sirít*, *sürít* ’sodor, pödör’ jelentésben él ugyancsak Erdélyben, a Székelyföldön, a Kunságban és az ezekkel határos területeken (l. MTsz.).

szem (*szemer*) ~ *szemölcs* (~ *sümölcs* MTSz.) ~ *sömör* > *csömör* (NyH.⁷ 27, 46, 139; TESz. 563—64, ahol csak lehetőségként van feltüntetve a *sömör* > *csömör* összetartozása). A *szem* ~ *sömör* egy szócsaládhoz tartozása GOMBOCZ említett tanulmánya óta (MNy. XX, 62) polgárjogot nyert a magyar nyelvtudományban. A *csömör* szónak idevonását — véleményem szerint indokolatlanul — vitathatónak tartja a TESz., a MSZFgrE. pedig nem tárgyalja az ősi szókészlet elemei között. A *szem* származékai közül a *szemer* (l. fent)⁹ már a XII. századból van adatolva. Számos adatunk van a régiségből a *szömör*csök, *szömör*ke, *szömör*közés származékokra (NySz.) igen változatos jelentésben (’speciēs fungi; pinus; verruca’). [A *szömör*ke ’pinus’ egybevethető az OklSz.-nak — a 9. jegyzetben közölt — alakváltozataival.] — Ugyancsak vannak régi adataink a

⁸ A jelöléssel kapcsolatban vö. KNEZSA, HírTört. 39, 48—9.

⁹ Vö. *szëmërék*, *szëmërég*, *szëmërik*, *szëmërk* ’eine Art Baum’ (OklSz.) Első adat: 1251/1281: „Inde descendit ad arborem que dicitur *Zemeryk*”.

szömölcs, szömölcsöcske, szömölcsös származékokra is (NySz.), valamint ezek s-kezdetű alakváltozataira is: *sömölcs, sümölcső* 'verruca, verrucula, verrucosus' jelentésben (NySz.). Megtaláljuk a *sömör, sömöreg* szót és népes szócsaládját is, sőt néhány megkérdőjelezett alakot a *csömör, csemer* 'nausea, fastidium cibi' szóra is (NySz.; OklSz.) Sajnos a nyelvemlékek adatai — amint erre BENKŐ is rámutat — (I.OK. XXIV, 30) „...csak több-kevesebb bizonytalansággal és fenntartással köthetők területhez, nem is szólva szeszélyes, alkalmi jellegű területi megoszlásokról. Annál beszédesebbek a nyelvjárási adatok, amelyekben mind az *sz-es*, mind az *s-* (ill. *cs-*)kezdetűek ugyanazokra a nyelvjárásterületekre, illetve nyelvjárászigetekre utalnak, mint az előbbi példák, mégpedig a székelység mai és egykori településeire. [E településekre vonatkozóan BENKŐ tanulmányára (i. m. 41—4, 48) támaszkodtam.]

Az alakváltozatok ma már jelentésbeli különbséget hordoznak. Az ősibbnek tartható *szemereg, szemérék* (NySz. OklSz.); *szëmërgös, szemërke, szemerkefa, szemërke-fenyő*, stb. (MTsz) szavakat 'érdes, ripacsos (pl. fenyőfa héja)'; 'borsfenyő, borókafenyő' jelentésben adatozza a NySz. OklSz. és MTsz. A *sömör, sëmër* alakváltozat 'papula, herpes; Hitzbläschen' jelentésben használatos; a *csömör, csëmër* változat 'nausea; Ekel' értelemben. Talán első biztos adatunk rá a VárReg. 103. bekezdésében található *Chumur* szn. [Az OklSz. adatai kivétel nélkül kérdőjellel jelöltek. A Várad Regestrum adatánál korábbi helynévi adatot: „in villa *Chemer*” — a TESz. kérdőjelezi meg; 563]

Amint már említettem, nem látom indokoltnak a *csömör* szónak a fenti szócsaládtól való elválasztását. A *csömör* ugyanis egy fajta gyomor-megbetegedést (fizikai undort, másodlagosan lelki undort is) jelent. Ennek rendszerinti velejárója, külső megnyilvánulása az alsó és felső ajkon és orron jelentkező hólyagocska (herpes), a *sömör* (l. ugyanígy STRAUSZ GY.: MNy. XXXVI, 135—6). A valóságos, érzékelhető elváltozásnak — a *sömör*-nek — neve komplikációs jelentésváltozással könnyen átvonódhatott a vele kapcsolatban levő fizikai rosszullet (lelki undor) megjelölésére.¹⁰

Mind a *sömör, sëmër* szó és származékai (*sömörgös, sëmërgës, sömörödik, sëmëredik, sömörög* stb.; MTsz.), mind pedig a *csömör, csëmël* és szócsaládjá (MTsz. ÚMTsz és Nyatl.; az utóbbiakat idézi a TESz. i. h.) a már említett székelység lakta nyelvjárásterületekre, góckra utalnak.

A GOMBOCZTÓL (i. m.), BÁRCZITÓL (RNYj. 6) és BENKŐTÓL (Nyjtört. 68) felsorolt többi szópár etimológiai megfelelőiben és egymással való kapcsolatában még igen sok a tisztázni való.

Még a *ször ~ sörény* alakpárra történik utalás a NYH.⁷ 144. lapján (A FUV.

¹⁰ A *szem* szóval hozza kapcsolatba a *sömör > csömör* szót VAJKAI AURÉL is (MNy. XXXVI, 193). A szláv eredetet jelentéstani szempontból sem tarthatjuk elfogadhatónak (vö. blg. 'méreg; ördög, gonosz szellem'; TESz.). A magyarral azonos jelentésben olyan szláv nyelvekben fordul elő, amelyekben magyar átvétellel is számolhatunk (cseh, szlovák, kaj-horvát).

csak az előbbi veti egybe vogul és osztják megfelelőikkel, a *sörényről* azonban nem ír); a *szenyved* ~ *senyved* ~ *csenevész* első két tagjának összetartozásáról a SzófSz. ír, a *senyved* ~ *csenevész*¹¹ alakváltozatáról pedig a TESz. (499), de még egyik szópár biztos finnugor megfelelőinek kérdése sincs véglegesen lezárva. Hasonlóképpen további kutatást igényel a *szunyi*, *szunyáta* ~ *sunyi*, *sunyáta*; a *szeder* ~ *sedër* ~ *södërény*; *szepeg* ~ *seped*, *zokog* ~ *soklik* ~ *csuklik* stb. alakpárok eredetének kérdése is.

Az említett alakpárok egy részének *sz*-es (és a legősbibbnek tartható) előzménye a régiségből is kimutatható (*szenyved*, *szuny*, *szödërj*, *szöpëg*; NySz. OklSz. stb.), főleg a XIV–XV. századból adatolva. Ugyanezen korból — és valamivel későbből is — *s*-, sőt *cs*- kezdetű alakváltozataik is jelentkeznek. Ezeknek helyhez és időhöz kötése azonban igen nehéz feladat [1. a *csenevész* szónak a *senyved*-nél is korábbi adatát megkérdőjelezve a TESz. 499 lapján!]. De ha ezen szópárok mai földrajzi elterjedtségét vesszük vizsgálat alá, ismét kirajzolódnak a már említett területi-nyelvjárási góccok, amelyekhez a fent tárgyalt biztosan finnugor eredetű *sz*-kezdetű szavaknak és *s*- (*cs*-) *s* alakpárjainak együttes előfordulása — ősi nyelvjárási sajátság fennmaradásaként — köthető. Ezek a góccok pedig a következők: 1. A Dráva alsó folyásának vidéke, főként az Ormánság; 2. a Dunántúl déli-nyugati sarka, elsősorban az Őrség és Felsőőr; 3. a Pozsony környéki vidék, különösen Szenc vidéke; 4. Kassa vidéke, zömmel az onnan délre, délnyugatra fekvő terület; 5. Székelyföld egész területe; 6. a dél-erdélyi magyar nyelvjárászigetek (Lozsád, Szakadát, Hétfalu).¹²

Az említett góccok, amelyeket BENKŐ fent ismertetett tanulmánya alapján (i. m. 41 kk.) kötöttem meghatározott földrajzi területekhez, „... bizonyos pontokon egybeesnek vagy legalábbis közelében vannak azoknak a területeknek, amelyeken középkori okleveleink — Erdélyen kívül is — székelyek jelenlétéről tesznek említést” — mondja BENKŐ (i. m. 48).

Természetesen a régiségből és a nyelvjárásokból kimutatható *sz* ~ *s* (> *cs*-) kezdetű szópárok — amelyeknek csupán kis részét mutattam be — eredet szempontjából igen tarka képet mutatnak. Vannak közöttük finnugor eredetű szók, amelyek szókezdő hangja biztosan rekonstruálható. Szép számmal akadnak közöttük török jövevényszavak, amelyek *sz*-, *s*- (*cs*-) fonémái ótörök nyelvészeti szempontból még gyakran magyarázatra szorulnak, és a kérdéses szavak átvételének idejére, valamint az átadó nyelvre vonatkozóan (csuvasos vagy nem csuvasos nyelv) sem adnak mindig biztos fogódzót. Sok

¹¹ A *senyved*-ről, mint a *szenyved* alakváltozatáról a SzófSz. ír, a *senyved*, *csenevész* összetartozásáról a TESz. (499). Az utóbbi szóra vonatkozó első adatot azonban megkérdőjelezi: 1138/1329: ? „In villa Fekete ... Ceuenez szn.”

¹² Meg kell említenem, hogy LŐRINCZY É., aki az Új Magyar Tájszótár szóanyaga alapján módszertani kísérletet tett a magyar mássalhangzórendszer hangalakpárjainak összeállítására, és különösen nagy figyelmet szentel az *s* ~ *cs*, ill. *cs* ~ *s* kezdetű alakpárok vizsgálatának, nagyjából ugyanilyen eredményre jut a kérdéses szópárok — számszerint 100 — területhez kötésekor (NytudÉrt. 67. sz. 123—4; 132).

közöttük a bizonytalan vagy ismeretlen eredetű szó, de talán a legtöbb az onomatopoétikus, expresszív tövekből keletkezett alakpár — különösen az *s-~cs-* kezdetűek között. S ezekkel kapcsolatban éppúgy beszélhetünk az *s* affrikációjáról, mint a *cs* dezaffrikációjáról (pl. *cságató~ságotyú*, *csepp~sepp csiápol~siápol*, *csihpuhi~sihipuhi*, *csiripel~siripel*, *csivog~sivog*, *csér~sirály* stb.).

Igaz, hogy — mint már említettem — a honfoglalás előtti török jövevényszavaink [ócsuvas?] szókezdő **ś-* hangjának kettős magyar megfelelése (*szél*, *szőlő*, *szücs~sarló*¹³ *sereg*, *seprű*)¹⁴ sok tekintetben tisztázásra vár (vö. a csuv. *ś*-nek ótör. **j-*ből és **č-*ből való eredetét GOMBOCZ: BTLw. 180, 183, és a magyarságnak a honfoglalás előtti időkben csuvasos és nem csuvasos népekkel való kapcsolatáról mondottakat BÁRCZI, Szókincs² 65 kk. irodalommal). Két tanulságot azonban mindenképpen leszűrhetünk belőlük.

1. Az *sz-~s-(>cs-)*-ző nyelvjárások az ősmagyarban — a török jövevényszavak legrégebbi rétegének átvételekor — még megvoltak [l. *szepre~seprő~cseprente*!], tehát kialakulásuk a kérdéses jövevényszavak átvétele előtti időkre datálható. 2. Az említett finnugor eredetű szópárok (*szögy~sün*, *szem~sömör* stb.) szókezdő hangjai kizárólag fgr. *ś-re mennek vissza, tehát az *s-(>cs-)* változattal kapcsolatban nem kell alapnyelvi **č-*(**ć-*) affrikáta-előzményre gondolni.¹⁵

2. Az alakváltozatok kialakulását a következőképpen képzelem el.

A magyar *sz* fonéma, mint a fgr. *ś folytatója egyedül képviselte az alapnyelvi szibilánsokat az *s és *š eltűnése után, és a fonetikai helyzettől, valamint más tényezőktől függően (expresszivitásra törekvés, idegen hatás) olyan kombinatorikus variánsai keletkezettek, amelyeknek hangértéke ugyanolyan széles határok között mozoghatott, mint a finn *s* hangé, vagy az északi-csángóban és a szlavóniai nyelvjárásokban jelentkező *sz*, *z* és *c* hangoké. Ezek mai variánsairól l. IMRE S., A mai magyar nyelvjárások rendszere 242—3, irodalommal. Az, hogy az utóbb említett nyelvjárásokkal kapcsolatban önálló fonémák egybeesésével (vö. KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 42), vagy önálló fonémák gazdag variációs skálájával kell-e számolnunk (l. IMRE S.: i. h.) nyelvjárástörténeti szempontból is rendkívül érdekes probléma, amennyiben a vizsgált *sz-ező*, főleg *s-(>cs-)*-ző alakpárok jelentkezésének földrajzi és nyelvjárási gócai is részben e területekhez köthetők (l. LŐRINCZY É. adatait 12 jegyz.!).

¹³ A *sarló* szó szókezdő hangjáról másképpen: RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII/1, 32; RÄSÄNEN:-MSFOu. XLVIII, 198 és LAZICZIUS, A magyar nyelvjárások 21. A permi (votják) átvétel lehetőségéről l. szerző 3. jegyz.

¹⁴ A *seprő* = tör. *šepřä* változatainak tartja a *szepre*, *szeprence*, *szeplence*, *szeprente*, *szeprönce* stb. (MTsz.) alakokat, és PAIS (MNy. XXXVIII, 364) *cseprente* adatára utal SIMON Gy.: MNy. LVI, 443.

¹⁵ A finnugor nyelv affrikátainak alapnyelvi fonéma voltára vonatkozó kételyeimről l. NyK. LXVII, 317—9; (németül) CSIFU. 287—8. E kételyeimet továbbra is fenntartom, s ebben a vonatkozásban úgy látszik nem állok egyedül (l. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus 27; JOKI: Virittäjä, 1960: 356—7; W. VEENKER, Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache 65).

Az *sz*-fonémának — bizonyos fonetikai helyzetben, vagy más tényezőktől függően keletkezett *-s* hangbenyomású allofonia az ősi magyar szállásterület egy részén — esetleg több pontján, belső nyelvfejlődés (és külső hatások) révén fonematizálódott. Mint a hangrendszer új tagjának igen erős expresszív értéke volt, s így alkalmasnak mutatkozott onomatopoeitikus szavak (ún. „intense-forms”; RAVILA: Virittjää, 1952: 270) hangtestének a kialakítására. Az ilyen szavakban való jelentkezése és elterjedése azután növelhették funkcionális terheltségét, expanzív erejét. S ezzel esetleg a kérdéses területen élő ősi *sz-szel* kezdődő szavakat — illetve azok egy részét — is saját hangképzéséhez idomította.¹⁶ Így keletkeztek az *sz-es* szavak egy részének *s-es* változatai a kérdéses nyelvterületen — nyelvjárási sajátossággá erősödve. A *cs-s* változat szórványos affrikáció eredményeképpen keletkezett, feltehetően a már potenciálisan meglévő *cs* allofonia [itt főleg a nasalis és liquida + *s* kapcsolatban előállott *cs-re* gondolok; l. KÖVESI: NyK. LXVII, 313] — a nyelvben uralkodó rendszerkényszer folytán — a szó elejére való átkerülése révén.

Így keletkezhetek a magyarság őskorának valamely szakaszában az *sz-ező* nyelvjárások (ugoros?) mellett az *s-(cs-ző)* nyelvjárások egyszerű hangfejlődési jelenségek (variánsok fonematizálódása) nyelvjárási eltérésként való lecsapódása által.

Azt, hogy a belső nyelvi fejlődés és belső impulzusok mellett még külső hatásokkal (idegen népekkel való kapcsolat) is számolnunk kell-e az *s-ező* (>*cs-ző*) nyelvjárások kialakulásában, még igen behatóan meg kellene vizsgálnunk. Ez már egy külön tanulmány tárgya lehetne. Egyelőre csupán a következő feltevéseknek szeretnék — PAIS (MNY. XLIX, 280) szavaival élve — „egész halkan” hangot adni:

a) A kérdéses nyelvjárási elkülönülést nem kapcsolnám az ugor korhoz. Az obi-ugor nyelvekben ugyanis a magyarhoz hasonló szópárokkal eddigi kutatásaim során nem találkoztam. Az ugor nyelvek csak egy szempontból mutatnak rokonságot, s ez, hogy a szókezdő fgr. *š- mindhárom ugor nyelvben depalatalizálódott.

A vogul nyelvjárások *š* hangját — a közkeletű felfogás szerint — *č-ből, az *š*- hangot *č-ből eredeztetik. Meg kell azonban jegyezni, hogy az északi-vogul nyelvjárásokban LAKÓ — Steinitzhez hasonlóan — csupán orosz jövevényszavakban jegyzett fel *š* hangot, és azt is megállapítja, hogy „az igazi, tősgyökeres manysik (hihetőleg akik még nem, vagy nem jól tudnak oroszul) nem tudják az *š* hangot ejteni” (NytudÉrt. 8. sz. 21). Arra a kérdésre pedig, hogy az obi nyelvjárásból KÁLMÁN B.-tól feljegyzett *š* fonémát tartalmazó szavak (NyK. LXVII, 320—21) kakuminális affrikátára (*č-re) mennek-e vissza, vagy a hangrendszer új tagjával (*š*) alkotott szavak, nem tudok feleletet

¹⁶ A vogul *š* (< fgr. *tš*) fonémával kapcsolatban l. ITKONEN magyarázata (Tietolipas 20 : 60) Az ő okfejtése adta nekem az impulzust a magyar *s* alakváltozat fenti magyarázata, bár a vog. *š* (< fgr. *č) eredeztetését továbbra is vitathatónak tartom.

adni. Mindenesetre meggondolkoztató, hogy az északi nyelvjárások közül egyedül az obi őrizte volna meg az ősi *č fonémát, a többiben (Szi. Szo. FL., sőt még az északi osztjákban) eltűnt volna. Problematikus az is, hogy — mint KÁLMÁN B. (i. h.) maga is mondja: — „... Az obi vogulban is igen csekély megterheltségű fonéma, és nem is fordul elő minden falu nyelvjárásában.” Az általa közölt adatok pedig arra utalnak, hogy néhány finnugor etimológián kívül főleg jövevényszavakban találkozunk a kérdéses š fonémával (i. m. 321). Az északi, nyugati, keleti nyelvjárásokból feljegyzett s, valamint a déli (Tavdai) nyelvjárásban igen elterjedt č (ć) fonéma, valamint az e hangot tartalmazó szavak vizsgálata is külön tanulmányt igényelne, a fonéma előzménye, funkcionális terheltsége (előfordulásának gyakorisága), valamint lexikológiai szerepe szempontjából.¹⁷

Az osztják nyelvjárások még tarkább képet mutatnak a szibilánsokat és affrikátákat illetően. STEINITZ (Ostjakische Grammatik und Chrestomathie 42.) a mássalhangzók felsorolásakor s, ś és š hangot említ; az utóbbi kettőt affrikátákból eredezteti (ősosztj. *tš-ből és *tš-ből; i. m. 11). Itt a déli és keleti nyelvjárásokban jelentkező affrikáta megfelelésekre is utal. Az Ostjakische Volksdichtung I, 24. lapján az északi nyelvjárásokhoz tartozó színjai nyelvjárásból magánhangzóközi geminált affrikátát is említ. RADANOVICS (NyK. LXIII, 28; NytudÉrt. 31 sz. 10) a színjai nyelvjáráshoz közel álló muzsi nyelvjárásból nem tudta feljegyezni az említett hangzóközi geminátákat (tšš, ill. tš), ugyanakkor a kazimi nyelvjárásból igen (Northern Ostyak Chrestomathy, Bloomington 11). GULYA (NyK. LXVII, 186) az archaikusnak tartható vachi osztják (keleti) nyelvjárás — Steinitztől is feltett č hangjával kapcsolatban azt írja, hogy szőeleji és főleg szőbelseji képzése során — „részint egyéni ejtésmódtól, részint a hangtani helyzettől függően — többféle ejtészváltozattal jelentkezik: tš tš^s, igen ritkán még t is előfordul. Az š hang pedig szerinte csak jövevényszóban fordul elő (pl. škola), s néhány onomatopoétikus szóban (kōš!; 'csendreintés' i. h.).

b) Ha az obi-ugor megfelelésekből nem is lehet következtetéseket levonni a magyar sz~s(>cs)-ző nyelvjárások kialakulásának időpontját illetően, és sajnos az ugor alapnyelv vitatható affrikátáira vonatkozóan sem, valamire mégis csak rávillantanak. S ez, hogy idegen hatás is erősítheti egy nyelv vagy nyelvjárás hangrendszerében már esetleg potenciálisan meglévő hang (variáns) — így az s(>cs) — meggyökeresedését, elterjedését.¹⁸ S ha az obi-ugor nyelvek (ill. nyelvjárások) hangállományának módosításában az expreszszívításra való törekvésen kívül idegen vagy rokon népeknek, illetőleg nyelvek-

¹⁷ Kálmán B. volt szíves rendelkezésemre bocsátani a készülő MUNKÁCSI-féle vogul szótár š-kezdetű szócikkeit. Az ezek vizsgálatából leszűrt tanulságok azonban egy önálló tanulmányt igényelnének. Annyiit azonban már most megemlíthetek, hogy a kérdéses fonéma (É. KL. AL. P. ś, T. č) zömmel onomatopoétikus és idegen szavakban fordul elő.

¹⁸ L. erről bővebben RAVILA: Vir. 1952 : 267 kk.; ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 131-2; KÖVESI: MNy. LXIV, 168—72; Vir. 1968 : 147-50; legutóbb A. TURUNEN professzori székfoglalójában a lív nyelv szókincsében és hangrendszerében jelentkező lett hatásról is szól.

nek is hatása volt (zürjén, szamojéd, orosz, tatár), akkor joggal gondolhatunk az előmagyarsággal kapcsolatban is két olyan nép (népcsoport) hatására, amellyel — történeti, nyelvi, néprajzi, régészeti bizonyítékok alapján — hosszú ideig érintkezésben voltak őseink. E népek (népcsoportok): a permiek, különösen a votjákok¹⁹ és — a csuvasos (vagy nem csuvasos) török nyelvet beszélő — török népcsoportok. Mindkét népcsoport nyelvében ugyanis igen nagy volt a szibilánsok (*s, ś, š*) és affrikáták (*č, č̣*) funkcionális terheltsége. Ezt például a honfoglalás előtt átkerült bolgár-török jövevényszavak is tanúsítják (vö. GOMBOCZ: BTLw. 56—67, 113—26).

A magyar—török nyelvi érintkezések kérdésével igen sokan foglalkoztak (az irodalomra vonatkozóan l. BÁRCZI, Szók.² 64—7, 78). Legutóbb LAKÓ (NyK. LXIV, 69) egyenesen bizonyos „törökös beütésű magyar nyelvjárás”-ról beszél, amely a *p > *f* változás előtt a *p > *b*-zöngésülését indukálta.

A permi- előmagyar érintkezések nyelvi nyomainak keresésében, ha már vannak is eredményeink (hangtani, alaktani, névtani vonatkozásban), még jövevényszó-tanulmánnyal nem erősíthettük meg e kapcsolat hosszú és intenzív voltáról vallott feltevéseinket.²⁰

De még mindkét lehetőség számos tekintetben további bizonyításokra, kiegészítésekre szorul. És ezekben a bizonyításokban nagy szerep vár a szórványemlékek (pl. Konstantinus, Anonymus stb.) adatainak koordinálására, a LÁSZLÓ Gy.-tól vallott kettős magyar honfoglalás²¹ kérdésének tüzetes megvizsgálására, a finnugor eredetű *Nyék* törzsnévhez²² tartozó — finnugor vagy kevert etnikumú — népre vonatkozó adatok összegyűjtésére, a *nyevolinói* leletanyag²³ késői avarkori és honfoglaláskori hazai párhuzamokkal rendelkező darabjainak régészeti vizsgálatára. S ezekhez még hozzátenném Anonymus sokaktól vitatott *chiglamezei* helynevének egy csupán a votjából kimutatható szóval (Sz. *čog*, Uf. *tšog* 'cövek, szeg') való kapcsolatának lehetőségét.²⁴

¹⁹ Az előmagyaroknak az említett népekkel (török, permi) való kapcsolatáról l. legutóbb KÖVESI: MNy. LXIV, 162—75; Vir. 1967 : 141—50.

²⁰ Az említett kapcsolatok lexikológiai vizsgálata — eddigi kutatásaimból ítélve — több finnugor eredetűnek tartott *cs*-kezdetű szót csupán a permi nyelvekből (vagy egy permi nyelvből) adatom. Obi-ugor megfelelőikkel kapcsolatban is zürjén átvételre gondolhatunk. Így az említett magyar szavak (pl. *csegely*, *csillapodik*, *csíp*, N. *csir* (*csirja*), *csobolyó*, *csokor*, N. *csög*, *csukorodik*, *csúp*, *csupor* ? *csúnik*, *csűr*) permi nyelvekből való átvételére is gondolhatunk. Természetesen a további kutatások során több kihullhat még az egybevethető szavak sorából.

²¹ GYÖRFFY Gy. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 87 (l. a Nesztor krónika „fehér” és „fekete” magyarjairól mondotakat!); LÁSZLÓ Gy.: Öst. legkorábbi szakaszai 17 kk; Valóság 1970/71, 48—64; Hunor és Magor nyomában stb.

²² NÉMETH Gy., HonfKial. 241—5, 272; NyK. LXVIII, 45; PAIS: MNy. XLIX, 278—93 irodalommal, RÉDEI: NytudÉrt. 40. sz. 311—3; GYÖRFFY Gy., Az Árpád-kori Magyarország tört. földrajza I, 647; Legutóbb MOÓR E.: NytudÉrt. 60. sz. 48—9;

²³ ERDÉLYI—OJTOZI—W. GENING, Das Gräberfeld von Nevolino 16—58; ism. ifj. KÜRTI BÉLA: NyK. LXVII, 251—2, aki értékes reflexiókat fűz a műhöz.

²⁴ Scriptorum Rerum Hungaricarum 279; a névhez fűzött magyarázatokat l. MOÓR E., A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete 52—7, 74—5, 84. E helynév kapcsolatba hozható a TESz. által „Székely nyelvjárású szó”-nak jelzett *csegely* 'ékalakú szántóföld, rét, kaszáló' szóval (490), amelynek megfelelői csupán a votjából (Sz. *čog*, Uf. *tšog* 'cövek, szeg'; MSzFgrE. 114) mutathatók ki.

Mindezeket a szétfutó szájakat egybe kellene fűzni, hogy az említett nyelvjárási sajátyságot (*s > cs*-zés) — sejtésem szerint — az ún. „permies” magyarság, azaz — a permiek szomszédsága révén — permies sajátyságokat mutató nyelvjáráshoz lehessen kapcsolni. Hogy az említett permi sajátyságok egy részét az előmagyarság közvetlenül vette-e át a permiektől, vagy pedig permi közvetítéssel a volgai bolgároktól, amelyekkel a permiek (különösen a votjákok), mordvinok, cseremiszek éppen olyan hosszú kapcsolatban álltak, mint a magyarok (I. GOMBOCZ, BTLw. 207 BÁRCZI, Szók.² 64—66) — szintén meg kellene vizsgálni!

3. Hogy azután az ugor—permi elemekből összeötvöződött két törzsi magyarság (*Nyék* és *Megyér* törzse) hogyan került az Ural és Volgakönyök között elterülő ősi szálláshelyéről mai hazájába, vándorlásaik melyik szakaszán keveredett a két törzs nyelvjárása oly mértékben, hogy ma már csak párhuzamos szópárok jelzik az „ugoros” *sz-ez* és „permies” [v. „törökös beütésű magyar”?] *s-(>cs)*-zű nyelvjárás egykori meglétét, még további beható vizsgálatot igényel. Ez is egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek — PAIS szavaival élve — „...a népek pontusi forгатagában hányódó magyarság” (MNy. XLIX, 289) sok homályt takaró életéhez, sorsához kapcsolódnak.

Eddigi vizsgálataim alapján azonban úgy látom, hogy az említett „permies” magyar törzsnek, amelyet én is a „*Nyék*-népének”²⁵ tekinténék, feltétlenül kapcsolatban kell lenni a székelységgel. Ez a jellegzetes embertani, néprajzi és nyelvi sajátyságokat hordozó magyar népcsoport, amelyet a kutatók egy része török eredetűnek tartott (az avarokkal és kabarokkal hozta kapcsolatba) a honfoglalás után a X. századtól kezdve éppenolyan határvédő szolgálatot látott el hazánkban, mint Konstantinos felsorolásában az első két törzs: a *Kabar* és a *Nyék* „Ők a határvédő, elülharcoló törzsek, a törzsrendszer első csoportját alkotják” (NÉMETH Gy.: i. m. 272.). E két védőtörzs után következik a főtörzs, a névadó törzs, a *Megyér*. Tehát a három törzs vándorlása során is egymás szomszédságában helyezkedett el, és feltehetően — ahogy erre BÁRCZI is rámutat — (RNYj. 30., 13. jegyz.) minden „ideiglenes lakóhelyen való megtelepülésükkor az egyes törzsek egymáshoz viszonyított elhelyezkedése nagyjából ugyanaz volt”. A honfoglalás után is kezdetben megtartották eredeti elhelyezkedési rendjüket (I. erre vonatkozóan MOÓR E. legutóbbi — igen meggyőzőnek látszó magyarázatát NytudÉrt. 70. sz. 48—9).

Hogy a székelyek a kabarok egyik altörzset képezték-e (vö. MOÓR: i. m. 49), és így kerültek Magyarország nyugati határaitra, vagy pedig a „*Nyék*-népé”-hez tartoztak-e, és az Alsó-Rába és Alsó-Vág mellékén volt ősi szállásterületük (I. MOÓR: i. h.), esetleg mindkét törzshöz tartozó népcsoport-

²⁵ NÉMETH Gy. terminusa (HonfKial. 245).

tokból ötvöződtek össze egységes etnikumú magyar népcsoporttá, még szintén sok kérdőjellel kapcsolható a székely kérdéshez.

Ma tudományosan bebizonyított tételnek csak annyit tarthatunk, hogy a székelyek többrendbeli településsel húzódtak a nyugati határterületről egyre keletebbre (I. GYÖRFFY GY. A székelyek eredete és településük története: Erdély és népei Bp., 1941. 35—86 és SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története I. 73 ugyanígy BENKŐ L.: i. m. 35).

És a keletre húzódás egyes állomásain megtaláljuk a régi törzsi nyelvjárásoknak és ezek keveredésének maradványait az említett szópárokban is.

A fent elmondottakat azzal szeretném lezárni, hogy a magyarságnak és a magyar nyelv őstörténetének az a szakasza, amely az obi-ugoroktól való elválastól a honfoglalásig tartott (i. e. I. évezred közepétől i. u. IX. sz-ig) tele van „fehér foltokkal”. Ilyeneknek tekinthető az előmagyar—permi érintkezés — ma már többünktől vallott, mint vitatott — nyelvi nyomainak kérdése. Ha egy lehetőség, egy-egy gondolat felvillantásával közelebb juthatunk a kérdés végleges megoldásához, akkor mint PAIS mondja (MNY. XLIX, 280) „nekem is nemcsak jogom, de kötelességem, hogy... nyelvészeti magyarázataimmal, valamint — amennyire lehet — a történeti források adataihoz is hozzátámasztott feltevéseimmel, találgatásaimmal előálljak”.

Gondolatmenetemet az alábbiakban összegezhetem:

1. Az *sz-ező* ~ *s(>cs)-ző* ősmagyar nyelvjárások egykori meglétét bizonyító finnugor (vagy belső keletkezésű) szópárok szókezdő hangja a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok alapján *s volt. E szópárok (ill. hármas alakváltozatok) — alapszavakban, származékokban egyaránt zömmel azon területekről, nyelvjárásszigetekről mutathatók ki, ahová a székelyek egykori és mai szállásterületei lokalizálhatók.

2. Az *s(->cs)-ző* nyelvjárások még nem alakulhattak ki az ugor korban, csupán az obi-ugoroktól lassan elszakadó előmagyarság nyelvében. Az obi-ugor nyelvekben ugyanis nem mutathatók ki *sz* ~ *s(>cs)-ző* alakpárok megfelelői. A kérdéses nyelvjárási változat felveti a szókezdő fonéma előzményének a kérdését. Mind az *s*, mind pedig a *cs* bizonyos fonetikai helyzetben (főleg a szó belsejében) keletkezett, tehát az előmagyar nyelv hangrendszerében már potenciálisan meglévő hang (variáns) lehetett. Ezek a hangok azután belső impulzusok (expresszivitásra törekvés) révén fonematizálódtak, átterjedtek a szó elejére is. Megszilárdulásukban és elterjedésükben szerepe volt az onomatopoeitikus szavaknak, valamint az idegen és rokon népek (török, permi) nyelvi hatásának. Mindezen tényezők hatása nyelvjárási eltérésben csapódott le.

3. A rokon és idegen népekkel való kapcsolat lehetősége élesen felveti ismét a magyar—török és előmagyar—permi érintkezések körüli vitás problémákat, és ezzel együtt az említett nyelvjárási eltérésnek a „permies” magyar-

sághoz kötését, vagy egy „törökös beütésű magyar törzs” feltevését. Mindkét ősi törzs (*Nyék*, *Kabar*) etnikuma, története és településtörténete kapcsolatba hozható a székelységgel. A fenti nyelvjárási elkülönülés maradványai pedig éppen a székelység ősi és mai szállásterületein őrződtek meg.

A. KÖVESI MAGDA

Zur Frage der urungarischen Dialektunterschiede — belegt in Wortpaaren mit anlautenden $sz \sim s$ ($>cs$) Formvarianten

Die Verfasserin untersucht die in den ungarischen Sprachdenkmälern und Mundartinseln belegten Wortpaare (bzw. Worttriade) mit $sz \sim s$ ($>cs$) Formvarianten (z. B. *sün* ~ *szöl*, *szógy* 'Igel'; *sző* 'weben' ~ *sövény* 'Zaun, Hecke' ~ *cserény* 'Flechtzaun'; *szem* 'Auge' ~ *sömör* 'Hitzbläschen' ~ *cömör* 'Ekel' usw.) und kommt zu folgenden Schlußfolgerungen:

1. Die erwähnte Konsonantenvariation kommt nicht nur in den angeführten Wortpaaren (Worttriaten) finnisch-ugrischen Ursprungs vor, sondern auch in einheimischen Wörtern (bes. expressiven Inhalts) und Bildungssuffixen. Sowohl die Wortpaare, als auch ein Teil der Suffixe beweisen, daß ihr gemeinsamer Anlaut fiugr. *s war und kein Affrikata (*č od. *ć). Ihr Vorhandensein ist in den Gegenden, Mundartinseln zu beweisen, wo einst die Siedlungsgebiete der ungarischen Sekler-Gruppe waren und auch heute noch sind.

2. Der genannte Dialektunterschied kann nicht aus der ugrischen Periode hergeleitet werden, da in den obugrischen Sprachen keine Spur dieser Formvariation vorzufinden ist. Er konnte sich nur in der vorungarischen Epoche entwickeln, und zwar einerseits durch innere Sprachentwicklung (durch Phonematisierung eines Lautvarianten), die durch Schöpfung von expressiven, onomatopoetischen Wörtern induziert wurde. Andererseits könnte man auch mit dem Einfluß der benachbarten — fremden oder verwandten — Völker (bzw. Sprachen) rechnen. Diesbezüglich können zwei Sprachen in Betracht kommen: die Sprache gewisser türkischer Volksgruppen und die der Permier (bes. Wotjaken).

3. Die obengenannten Völker, die vermutlich mit den urung. Stämmen (*Kabar* und *Nyék*) in Verbindung gebracht werden können, waren nach Meinung des Verfassers — die Vorfahren der Sekler-Gruppe, die vom X. Jahrtausend den Landmark-Schutz versehen hat und allmählich von Westungarn nach Ostungarn übersiedelt ist.

Diese spezielle ungarische Volksgruppe bewahrte den genannten alten Dialektunterschied, der auch auf die von vielen Wissenschaftlern vorausgesetzte Zweistämmigkeit des vorungarischen Volkes („ugrische“ und „permi-sche“ Züge aufweisende Vorungarn) hindeutet.

M. A. KÖVESI